

О. В. ЧЕРНЕЦЬКА, В. С. ШИЛІНГОВ

Олена Василівна Чернецька, кандидат юридичних наук, доцент, проректор Київського університету права НАН України

Володимир Сергійович Шилінгов, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

ПРАВО АНГЛІЇ ЯК КЛАСИЧНА МОДЕЛЬ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА

Сучасний етап розвитку та функціонування національних правових систем зумовлений їх тісною взаємодією та взаємним проникненням, що зрештою приводить до зближення та стирання кардинальних відмінностей між ними. Зокрема, одним із напрямів правової конвергенції є розширення системи джерел права, застосування принципів права в юридичній практиці національних правових систем як у межах романо-германського типу права, так і в межах загального права.

Так, Україна запозичила принцип верховенства права із загального типу права. Крім того, в національній юриспруденції триває дискусія щодо судового прецеденту як джерела права. Актуальність наукового дослідження в межах даної статті обумовлена об'єктивними проблемами, що постали перед національною правовою системою, пов'язаними із проведенням судово-правової реформи в Україні. З'ясування специфіки застосування принципу верховенства права та особливостей здійснення судом правотворчої діяльності можливо розглядати в якості потенційних напрямів проведення зазначеної реформи.

Справді, необхідність проведення масштабної судової реформи поставило перед Україною завдання щодо закріплення статусу суду як незалежного та неупередженого державного органу, що забезпечує дотримання законності й справедливості. Одним із вірогідних шляхів досягнення цього є можливість набуття певними рішеннями вищих судів України прецедентного характеру. Безсумнівно, що при відповіді на питання як про доцільність надання правотворчих повноважень судовій владі, так і про їхній обсяг та порядок здійснення необхідно враховувати відповідний досвід інших розвинутих країн, наприклад Англії. Англійське право з усіх точок зору є класичним зразком функціонування судового прецеденту, тому його аналіз дає змогу найбільш рельєфно виявити позитивні та негативні властивості врегулювання суспільних відносин за допомогою прецедентного права¹.

Особливістю права Англії є безперервний та поступальний його розвиток. За всю свою багатовікову історію англійське право не зазнало великих потрясінь і перетворень, як це було в інших країнах, зокрема у Франції в 1793 р. або в Росії в 1917 році.

В Англії ми не знайдемо поділу на до та післяреволюційне право, а це є свідченням, що діюче право та його інститути ніколи не відривались від свого історичного коріння і традицій. Англійське право не знало оновлення ні на базі римського права, ні в силу кодифікації, що є характерним для країн, які належать до романо-германського типу права. Воно розвивалось автономним шляхом і минуле органічно трансформувалося в сучасне.

У силу своєрідності англійської правової системи відмінність її правової теорії від історії майже непомітна. Тому аналіз англійського права, як правило, майже завжди більше нагадує дослідження його історії.

Британські острови тривалий час перебували у складі Римської імперії (приблизно 350 років). Систематичне завоювання Британії Римом розпочалося у 43 р. н.е. і завершилось в основному до 60-х р. н.е. Панування Риму тривало до 410 р., коли указом імператора Гонорія римський протекторат над Британією був знищений.

Безумовно, в цей час на підкорених територіях панувало римське право. Однак практично одночасно із знищенням римського протекторату припиняє свою дію і римське право.

Після того як римляни полишили Британські острови, починається англо-саксонське завоювання. Витіснивши римлян з Британських островів під час Великого переселення народів, англійці та сакси, подібно іншим германським племенам, принесли із собою своє родове право, що містило характерні для германського родового суспільства право примирення².

Вважається, що представники германських племен з'явилися у Британії ще в період Римського панування, як найманці у складі римських легіонів. Утвердження їхньої влади на острові відбувалася поступово, протягом століття, в результаті військових бунтів, вторгнень із континенту та шлюбних союзів³.

Англо-саксонський період історії Англії охоплює в цілому шість століть – із середини V століття до 1066 р., тобто до нормандського завоювання, яке здійснило революцію в англійському праві.

Незважаючи на тривалий період панування римського права на Британських островах, після закінчення римського протекторату на цих землях ми практично не зустрічаємо його слідів. Таким чином, римське право практично ніяк не вплинуло на формування правової системи Англії.

В історії права Англії можна виділити чотири основних періоди, а саме: I – передував нормандському завоюванню 1066 р.; II – від 1066 р. до встановлення династії Тюдорів (1485 р.), – це період становлення загального права, коли воно утверджується, долаючи опір місцевих звичаїв; III – з 1485 р. по 1832 р., – період розквіту загального права, хоча воно і вимушене було піти на компроміс з додатковою правовою системою, яка знайшла своє відображення в «нормах справедливості»; IV – з 1832 р. і по наш час, коли загальне право зіткнулося з небаченим розвитком законодавства і йому необхідно пристосовуватись до суспільства, де постійно зростає значення державної адміністрації.

Своїм корінням англійське право сягає в далеке минуле. До 1066 р., тобто до нормандського завоювання, не існувало загального права, в Англії в цей час була відсутня централізована правова система. Право цього періоду являло собою лише місцеві звичаї патріархальних англосаксонських племен. Місцеві суди здійснювали правосуддя на підставі місцевих звичаїв і традицій. У силу своєї локальності місцеві звичаї різних територій суттєво різнилися між собою. По суті до нормандського завоювання англосаксонське право було архаїчним, тобто дофеодальним.

Після завоювання було створено централізовану систему правління, зокрема старі суди були замінені феодальною юрисдикцією нового типу, однак правосуддя продовжувало здійснюватись на підставі звичаєвого права локального характеру, але згодом з'являються судові рішення, що поширюють свою дію на територію всієї Англії. Таким чином, відбувається формування загального права. Загальне право – право англійське і загальне для всієї Англії, було створене виключно королівськими судами. Король здійснював лише «вищий суд». Він втручався в справи лише у виняткових випадках, а саме, якщо існувала загроза миру в королівстві, або обставини справи були такі, що її неможливо було вирішити у звичайному порядку. Втручання королівських судів обмежувалося головним чином трьома категоріями справ: справами, що стосувались королівських фінансів, справами, що стосувались земельної власності та нерухомості і тяжкими кримінальними злочинами, що порушували мир в королівстві. Всі інші справи, крім зазначених трьох категорій, як і раніше вирішувались судами графств, феодальними або церковними судами, тобто перебували поза королівською юрисдикцією. Однак компетенція королівських судів поступово розширювалась і в кінці середніх віків вони перетворилися на єдиний орган правосуддя. Система норм, створених королівськими судами, і є загальним правом. Воно мало обов'язкову силу як для королівських суддів, так і для нижчестоящих судів.

Під загальним правом розуміють право в тому значенні, що воно є загальним для всієї країни, тобто розроблялось у загальнонаціональному масштабі, на протигагу місцевим звичаям.

Однак поряд з нормами загального права, які склалися в процесі діяльності королівських судів, що також називалися судами загального права, англійське право включає і норми права справедливості, які вносять доповнення або поправки до норм загального права, однак не змінюють його сутності.

У тих випадках, коли обмежена компетенція королівських судів робила неможливим розгляд або вирішення справи, зневірена сторона могла звернутися безпосередньо до монарха – джерела справедливості та милості, для того, щоб домогтися справедливості. Це зумовило необхідність створення спеціальної юрисдикції, що ґрунтувалася на королівській прерогативі, спрямованій на пом'якшення і доповнення норм загального права та вирішення питань відповідно до вимог моралі і совісті.

Отже, починаючи з XIV ст. приватні особи, які не мали можливості домогтися рішення в королівських судах, або у випадку невдоволення прийнятим рішенням у їх справі, звертались до монарха з проханням втрутитися для прийняття справедливого рішення. У подальшому такі справи розглядались судом лорда-канцлера і рішення, винесені за ними на підставі застосування доктрин «справедливості», являли собою доповнення або корективи до правових принципів, що застосовувались королівськими судами, тобто судами загального права.

Судова реформа 1873–1875 рр. (Новий акт про судоустрій) фактично об'єднала загальне право і право справедливості, канцлерські суди з судами загального права. Після 1875 р. норми загального права і права справедливості почали застосовуватись одними і тими ж судами, при цьому норми права справедливості перетворились на органічну частину єдиного прецедентного права Англії.

Право справедливості трактується як сукупність норм, які покликані корегувати англійське право і є на сьогодні його невід'ємною частиною.

Головним джерелом англійського права є судова практика. Англійське право – це право судової практики. Судова практика в Англії не лише застосовує, а й створює норми права. Правила, що містяться в судових рішеннях, повинні застосовуватись в подальшому при розгляді аналогічних справ. Правило прецедента, яке зобов'язує англійських суддів дотримуватись рішень, що були прийняті їх попередниками, утвердилося з першої половини XIX століття.

Вивчення судової практики передбачає знання основних принципів англійського судоустрою. В Англії існує поділ на високе правосуддя (воно здійснюється вищими судами) і низьке правосуддя, яке здійснюється великою кількістю нижчих судів. Особлива увага завжди приділялася діяльності високих судів, оскільки саме вони не тільки розглядали конкретну справу, а й створювали прецедент, якому необхідно слідувати.

Відповідно до Актів про судоустрій 1873–1875 рр., Закону про суд 1971 р., Закону про Верховний суд 1981 р. високим судом є Верховний суд. До нього входять: Високий суд, Суд корони і Апеляційний суд. До того ж до високих судів належать Апеляційний комітет палати лордів і Судовий комітет таємної ради, який утворюється із суддів палати лордів і суддів заморських територій, держав – членів британської Співдружності.

Іншим джерелом англійського права, поряд із судовою практикою, є нормативно-правовий акт, тобто закон в прямому розумінні цього слова та різноманітні підзаконні акти. Однак нормативно-правовий акт – це другорядне джерело права. Він тільки вносить поправки і доповнення до права, створеного судовою практикою. Відповідно до англійської класичної теорії права нормативно-правовий акт лише створює деякі винятки в загальному праві.

Поряд з судовою практикою і нормативно-правовим актом існує третє джерело англійського права – звичай. Проте він має досить другорядне значення і використання його обмежене.

Особливості англійського права. Характеризуючи правову систему Англії, слід зазначити, що англійське право діє лише на території Англії та в Уельсі. В Шотландії діє своє шотландське право, яке відрізняється рядом особливостей, наприклад, кодифікацією. Певними особливостями також відрізняється правова система Північної Ірландії. Тому англійське право не можна назвати ні правом Сполученого Королівства, ні правом Великобританії, тому що Північна Ірландія, Шотландія, острови Ла-Маншу і острів Мен не підпорядковуються англійському праву. Саме тому не вживається термін «британське право».

1. Особливістю англійського права є те, що воно, на відміну від романо-германського права, розвивалось не в університетах, не доктринально вченими-юристами, а юристами-практиками.

Крім того, Англія не сприйняла римське право, в якому основне місце займає цивільне право в якості зразка. І саме тому правова система Англії не визнає поділу права на приватне і публічне. Також не визнається виділення торгового права із норм цивільного права, як це прийнято у Франції, в Німеччині й багатьох інших країнах. Пояснюється це принципом верховенства права.

Варто зазначити, що принцип верховенства права – це фундаментальний конституційний принцип. Відповідно до його вимог всі визнаються рівними перед правом, тому що закон – це не єдине (або основне) джерело правових норм. Держава виступає у правовому полі лише як один із суб'єктів права поряд з приватними особами. Саме тому і держава, яка відстоює публічний інтерес, і окремі індивіди, які відстоюють свої приватні інтереси, повинні доводити в суді свою правоту кожного разу, коли вони звертаються за правосуддям.

Згідно з принципом верховенства права англійський суд не виступає на боці держави. Ось чому ніхто не може звинуватити суддів в тому, що вони перебувають у змові з тими, у кого в руках знаходиться політична влада⁴.

Основне призначення принципу верховенства права полягає у забезпеченні свободи та прав людини, насамперед у її відносінах з державною владою та державними органами. Ідея *rule of law* з самого початку свого становлення була спрямована проти тиранії і свавілля монархічних режимів та авторитаризму, які часто використовували формальний закон для досягнення антиправових цілей. Її метою було «зв'язати» державну владу правом, встановити надійний правовий заслін її необгрунтованому втручання у життя людей, створити необхідні правові механізми для реалізації та захисту прав і свобод людини⁵.

Тому мета верховенства права – це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми. Інакше кажучи, навіть бездоганний з точки зору юридичної техніки закон не завжди є панацеєю верховенства права⁶.

2. Англійське право характеризується відсутністю суворої галузевої класифікації, хоча базові галузі стабільно розвивались. Для англійського права характерним є високий рівень розвитку юридичного процесу на основі якого й розвиваються матеріальні галузі права. Це одна із ознак, яка кардинально відрізняє англійське право від романо-германського. Процедура розгляду спорів має для суддів найважливіше значення.

Слід наголосити на тому, що існування в Англії суду присяжних також сприяло стрімкому розвитку процесуального права, оскільки суддя вирішував лише питання права, а питання факту вирішувались присяжними.

3. В Англії основним джерелом права продовжують залишатись прецеденти. Тому є всі підстави віднести правову систему Англії до прецедентного типу права. Цей тип права характеризується тим, що рішення вищих судів мають обов'язкову силу як для них самих, так і для судів нижчих інстанцій.

У системі англійського прецедентного права виділяють загальне право і право справедливості. Взагалі поділ права на загальне і право справедливості в Англії розглядається як фундаментальна характеристика англійської правової системи. Формування загального права почалося з XI століття. І сьогодні воно продовжує відігравати суттєву роль в правовій системі як її провідний компонент. Право справедливості історично виникає із рішень спеціалізованого органу – Суду канцлера, який спочатку не був зв'язаний нормами загального права. В Англії право справедливості як самостійне право існує поряд із загальним правом з XV століття. Після реформи 1863–1875 рр. право справедливості формально зливається із загальним правом, але фактично його норми продовжують поширюватись на ряд найбільш важливих галузей цивільного права. Наприклад, до права справедливості належать норми, які регламентують інститути довірительної власності, відповідальність за заподіяння шкоди та ряд інших сфер цивільно-правового регулювання⁷.

4. Норми прецедентного права з'явилися при розгляді судами конкретних справ, у зв'язку з чим вони не мають абстрактного характеру, оскільки розраховані на вирішення конкретних спорів, а не на встановлення правил поведінки в майбутньому.

Особливості багатоговікового розвитку права Англії як права прецедентного зумовили внутрішню суперечливість його системи, яка в цілому важко піддається систематизації. Ні одна галузь англійського права не кодифікована повністю, вважається, що право Англії уникло кодифікації. Таким чином, для правової системи Англії не характерна кодифікація.

Разом з тим слід зазначити, що з практичної точки зору англійське право продовжує залишатись досить ефективним, гнучким та соціально орієнтованим інструментом.

5. Між судовим прецедентом та існуючою судовою практикою, як сумарним результатом розгляду конкретних справ, не можна ставити знак рівності. Прецедент, на відміну від практики, створюється окремо прийнятим судовим рішенням, яке вправі прийняти лише вищі судові інстанції. Так, в Англії рішення палати лордів є обов'язковими для всіх судів, рішення Апеляційного суду – обов'язкові для нього самого, а також для судів нижчих інстанцій. Норми, які містяться в прецедентах, можуть формулювати положення, що відсутні в нормативних актах, а також тлумачити і роз'яснювати статті діючого права. Здійснюючи тлумачення правових норм, суд може їх змінювати.

Судовий прецедент забезпечує ефективність, прогнозованість та одноманітність судової практики. Ефективність знаходить свій прояв у швидкому прийнятті рішення на підставі розглянутих раніше аналогічних справ. Прогнозованість означає передбачуваність рішень судових органів, які відповідають існуючим прецедентам. Одноманітність проявляється в однаковому підході до аналогічних справ на підставі прецеденту.

6. Законодавство (стагутне право) як джерело права поступово набуває все більшого значення в правовій системі Англії. Зростає роль закону, більш помітним стає вплив міжнародного європейського права. Змінюються правові концепції і підходи англійських юристів до правотворчості і правозастосування. Однак, не зважаючи на бурхливий розвиток законодавства, останнім часом продовжує діяти принцип, відповідно до якого норма закону набуває реального змісту лише після застосування її в суді⁸.

Як правило, англійське законодавство застосовується після його тлумачення судами. Англійська доктрина тлумачення складається із правил, презумпцій, лінгвістичних максим, законів про інтерпретацію, прецедентів, допоміжних засобів та підходів. Така система інструментів тлумачення зобов'язує інтерпретатора творчо аналізувати норму закону відповідно до конкретних правовідносин, вибирати оптимальне рішення не тільки з точки зору тексту статуту, а й базуючись на праві справедливості та загальному праві. Саме в англійській доктрині тлумачення утвердився принцип, що цікавить багатьох з нас: право – це насамперед розум (*lex est aliquid rationis*)⁹.

Таким чином, в сучасних умовах прецедентне право продовжує зберігати свої позиції в правовій системі Англії. Воно залишається самостійним і повноцінним джерелом права. Норми прецедентного права безпосередньо регулюють ряд найбільш важливих інститутів сучасного права Англії, зокрема договірне, зобов'язальне та інші інститути права. Прецеденти супроводжують практику застосування законодавства, оскільки на суди покладено завдання тлумачити, уточнювати й розвивати положення статутного права. Фактично без прецедентного права в умовах Англії статутне право втрачає своє значення і не може застосовуватись¹⁰.

Здатність англійських суддів протистояти виконавчій владі, матеріальна і процесуальна можливість прийняття незалежних судових рішень детермінована, в том числі, англійською доктриною тлумачення закону¹¹.

Саме тому прецедент продовжує залишатись в англійському праві основним джерелом права. Наявність судового прецеденту реально робить рівнозначними законодавчу, виконавчу та судову владу, кожна з яких уповноважена приймати акти, які є джерелом права.

Все це є актуальним для України. Не зважаючи на те, що Україна належить до романо-германського типу права, на сьогодні високі темпи законодавчої діяльності характеризуються безсистемністю та хаотичністю, відсутністю науково обґрунтованої системи нормативно-правових актів, механізмів їхнього втілення в життя. Зазначене породжує необхідність оперативно вносити до них зміни та доповнення. Ефективно вирішити цю проблему можливо завдяки впровадженню судового прецеденту як офіційного джерела права.

Все вищевикладене свідчить, що англійське право продовжує залишатися тією моделлю права, котрій, можливо в силу українських реалій, не потрібно слідувати у всьому, однак вона містить в собі раціональне зерно, яке доцільно взяти до уваги в процесі проведення судово-правової реформи.

¹ Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б.В. Малишев. – К. : Праксіс, 2008. – С. 10.

² Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Э. Аннерс ; Ин-т Европы. – М. : Наука, 1996. – С. 194.

³ Романов А. К. Правовая система Англии : учеб. пособ. / А. К. Романов. – М.: Дело, 2000. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 79.

⁵ Верховенство права // Законодавчий бюлетень. – К., 2005. – С. 5–6.

⁶ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1. – С. 151.

⁷ Романов А. К. Вказана праця. – С. 80–81.

⁸ Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М.: Юристъ, 2003. – 448 с. – С. 250.

⁹ Тонков Е. Н. Толкование закона в Англии : моногр. / Е. Н. Тонков. – СПб. : Алетейя, 2015. – С. 10.

¹⁰ Романов А. К. Вказана праця. – С. 82.

¹¹ Тонков Е. Н. Вказана праця. – С. 17.

Резюме

Чернецька О. В., Шилінгов В. С. Право Англії як класична модель прецедентного права.

У науковій статті досліджується своєрідність правової системи Англії, яка не зважаючи на бурхливий розвиток законодавства, продовжує залишатися країною прецедентного права, а право розуміється як «розум». Такий підхід став можливим

завдяки специфіці історичного розвитку англійського права. У статті зосереджується увага на принципі верховенства права та на правотворчій діяльності судів, що робить судову владу рівнозначною законодавчій та виконавчій. Висвітлені особливості права Англії можуть бути враховані при проведенні судово-правової реформи в Україні.

Ключові слова: загальне право, право справедливості, прецедентне право, статутне право, верховенство права, судово-правова реформа.

Резюме

Чернецкая О. В., Шилингов В. С. Право Англии как классическая модель прецедентного права.

В научной статье исследуется своеобразие правовой системы Англии, которая, невзирая на бурное развитие законодательства, продолжает оставаться страной прецедентного права, а право понимается как «разум». Такой подход стал возможным благодаря специфике развития английского права. В статье сосредоточено внимание на принципе верховенства права, а также на правотворческой деятельности судов, что делает судебную власть разнозначной законодательной и исполнительной. Раскрытые особенности права Англии могут быть учтены во время проведения судебного-правовой реформы в Украине.

Ключевые слова: общее право, право справедливости, прецедентное право, статутное право, верховенство права, судебно-правовая реформа.

Summary

Chernetska O., Shylingov V. The law of England as a classical model of case law.

The article investigates uniqueness of the legal system of England, which remains the case law state where law is understood as “mind”, regardless of the turbulent development of legislation. Such an approach became possible thanks to the specialty of the English law historical development. The article emphasizes the rule of law principle and the judges’ lawmaking activity, due to which the judicial branch of power is equal to the legislative and the executive ones. The highlighted peculiarities of the law of England may be taken into consideration while conducting the judicial-legal reform in Ukraine.

Key words: common law, the law of justice, case law, statutory law, the rule of law, the judicial-legal reform.

УДК 342. 7

В. Д. ШАПОВАЛ

Валерій Дмитрович Шаповал, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Держави-члени Європейського Союзу, так само як і держави-члени СНД, як учасники Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р., іменовані далі Договірні Сторони, виходячи з прагнення забезпечити громадянам Договірних Сторін і особам, що проживають на їх територіях, надання в усіх Договірних Сторонах стосовно особистих і майнових прав такого ж правового захисту, як і власним громадянам, надають важливого значення розвитку співробітництва в галузі надання установами юстиції правової допомоги із цивільних, сімейних і кримінальних прав¹.

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після Другої світової війни, чому насамперед сприяла загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об’єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизації процесу, пов’язаного з проголошенням та захистом прав людини, значною мірою сприяло прийняття ряду міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розробки механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, – Загальна декларація прав людини (1948 р.)², Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.)³, Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.)⁴, Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини з протоколами (1950 р.)⁵, Європейський соціальний статут (1961 р.)⁶, Заключний акт Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.)⁷, Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.)⁸.

Щоб мати уявлення про обсяги міжнародної діяльності, пов’язаної із захистом прав людини, достатньо зазначити, що на початку 90-х років минулого століття у цій сфері діяло понад 60 різних міжнародних фору-